

च
प
126
1(B)
तप्यता

श्रीगणेशाय नमः ॥ मंत्रोक्तस्यार्थस्य विस्तरानुवादीदं ब्राह्मणमारभ्यते ॥ अषिप्रश्नप्रतिवचनायां रव्यायिकालुचिद्यास्तुत
य एवं संवत्सर ब्रह्मचर्यसंवासादियुक्ते स्तपोयुक्ते ग्राह्यापिप्ल्लादवत्सर्वहकल्पे राचार्यैर्वक्तव्याचनेन केन विदितिविद्या
स्तौति ब्रह्मचर्यादि साधनसूचनाश्चेत्ते कर्तव्यतो स्यात् ॥ सुकेशा नामतः नरदा ज स्यापत्यं नारदा जः द्वौ व्यश्च त्रिबेरपत्यं त्रौ व्यः स
त्यकामो नो मतः सौर्यायिणिः सूर्यस्यापत्यं सौर्यस्तस्यापत्यं सौर्यायिणिः कांदसं सौर्यायिणीति वा गये गिर्गणित्रः को वा ल्या नामतः
शुश्रूक्ष स्यापत्यं ~~को वा ल्या नामतः~~ ~~माश्वलायनो नार्गीवो न गुत्रोऽपत्यं वा वैदिकीति~~ गो
दत्ते प्रभवः कबंधी नामतः कल्पस्यापत्यं कात्यायनो युव प्रत्ययस्ते ह एते ब्रह्मपरा अपरं ब्रह्म परत्वेन गतोस्त दनुषाननिष्ठाश्च
ह निष्ठापरं ब्रह्म न्वेषमाणं किं तद्यन्त्रितं विज्ञेयमिति तत्स्यार्थं यथा कामं प्रतिष्याम इत्येवं तदन्वेषणं कुर्वतस्तदधिगमायाचं
र्यमुज्जगुः ॥ कथं ते ह समित्पाणयः समिद्गारगृहीतहस्ताः संतो नृगवंतं पूजावंतं पिप्ल्लादमुपसृज्योस्ता नैव मुपगतान् हसकि
ल अषिस्तवावक्तव्यं पुनरेव यद्यपि यूयं पूर्वतपस्विन एव तपसे द्रियसंयमेन विशेषतो ब्रह्मचर्येण श्रद्धया चास्ति क्यन्तु ध्या
श्रादुरवंतः संवत्सरे कालं संवत्स्यधं सम्यक् शुश्रूषापराः संतो वत्स्यधततो यथा कामं यो यस्य कामस्तमनति क्रम्य यथा कामं य
द्विषये यस्य जिज्ञासा तद्विषया प्रश्नान् पृच्छते यदि ते द्युष्मत्पृच्छं विज्ञास्यामोऽनुद्धतत्वं प्रदर्शनाद्यैर्यदि शब्दो नाज्ञानसंश
यार्थः प्रश्ननिर्णयादवसीयते सर्वहो वः पृष्ठं वक्ष्यामि इति ॥ अथ संवत्सरादूर्ध्वं कबंधी कात्यायन उपेत्यापगम्य प्रच्छ पृच्छ
वान् नृदेन गवन् कुतं कुस्माद्वेदे मा ब्राह्मणाद्याः प्राजाः पूजायंते उपद्यंते तस्मा एवं पृच्छवत सहोवा चापरविद्याकर्मणोः समु
च्चिता समुच्चितयोर्यत्कायं यागतिस्तद्वत्कर्ममिति तदर्थो यं प्रश्नः तदपाकरणया ह प्रजा कामः प्रजा आत्मनः सिद्धिस्तुर्व प्रजाप
तिः सर्वात्मा सत्तज्जगत्संस्था मीत्येवं विज्ञानवान्यथोक्तकारीतज्ञावज्ञावितः कल्पादो निर्वृत्तो हिरण्यगर्तः सूर्यमानानां स्थावरजंग ३ प्रजानां
मानोपतिः सज्जमांतरा विज्ञानं श्रुतिप्रकाशिताय विषयं तपो न्वालोचयदुतप्यतस एव तपस्तत्त्वा श्रोतं ज्ञानं मन्वालोच
स्थिति साधनं नूतमिथुनमुत्पादयते मिथुनं दं दमुत्पादितवान् रविं च सोममन्नं प्राणं च अग्निं मत्तारमेता वग्रीषोमा वत्र द्युतं

मेममवदुधानेकधाप्रजाः करिष्यत इत्येवं संचित्यां जेत्यति क्रमेण सूर्या चंद्रमसाव कल्पे तत्रादित्यो ह वै प्राणोत्ता ग्रीरपिरेव बंदमा य
 रयिरनू मे वसो म एव तदेतदेकमज्ञानं च प्रजापतिरेकं नुमिथुनं गुणप्रधानं नूतो नैदः कथं रयिरेव अन्नवै एतत्सर्वं किं तद्यन्म
 त्वं चिच्छूलममूर्तं वसूदममूर्ता मूर्तं अत्र न रूपे अपिरयिरेव तस्मात्प्रविनता दमूर्ती द्यदन्ममूर्तं रूपं मूर्तिः सैव रयिरेव नैनाद्य
 मानत्वात्तथाऽमूर्तोपि प्राणोत्ता सर्वमेव यद्वा द्यं कथं अदित्य उदय नु द्रु च प्राणिनां चक्षुर्गोचर मागच्छेत् प्राणी दिशः सर्वका
 नप्रविशति श्रान्तिं तेन स्वात्मव्याख्यासर्वं स्तत्स्यान्प्राणान्प्राणान् मूर्तं नैतान् रन्निमेषु चोत्मावनासरूपेषु व्याप्तिमसु व्याप्ति
 प्राणिनां सन्निधौ सन्निवेशयति आत्मनस्तान् करोतीत्यर्थः तथैव यद्विशतिं प्रदक्षिणां प्रतीची उदीची मधुध्वं यत्प्रविशति यत्रांतरदि
 शोः कोणदिशो वांतरदिशो यद्वा न्यत्सर्वं प्रकाशयति तेन स्वप्रकाशा व्याख्यासर्वं निस्सर्वदिक् स्तान्प्राणान् रन्निमेषु सन्निधौ स ए
 षोत्ता प्राणो वैश्वानरः सर्वात्मा विश्वरूपो विश्वात्मत्वाच्च प्राणो गृह्य स एवात्ता उदयते उद्वेति प्रत्यहं सर्वादिशः आत्मसात्कुर्व
 स्तदेतदुक्तं वस्तु चोपि मन्त्रेण तत्तत् विश्वरूपं सर्वरूपं हरिणं रन्निमेषं तं ज्ञाते वेदसं ज्ञात प्रज्ञानं परायणं सर्वप्राणाश्रयं ज्योतिरेकं
 सर्वप्राणिनां चक्षुर्नैतमद्वितीयं तपंतं तापक्रियां कुर्वणं स्वात्मानं सूर्यं विज्ञातवन्तो ब्रह्मविदः को सोयं विज्ञातवन्तः सहस्ररन्निमेषः शतधा न
 कधा प्राणिनैर्देन वर्तमानः प्राणः प्रजा मुदयत्येष सूर्यश्चासौ चंद्रमामूर्तिरनू मे मूर्तिश्च प्राणोत्तादित्य स्तदेतदेकं मिथुनं सर्वं कि
 थं प्रजा करिष्यत इत्युच्यते तदेवं कालः संवत्सरो वै प्रजापतिस्तन्निवर्त्यत्वात्संवत्सरस्य चंद्रादित्यनिर्वर्त्यतिथ्य हो रात्रि संमुदायो
 हि संवत्सरस्तदनन्यत्वाद्दियि प्राणमिथुनात्मक एवेत्युच्यते तत्कथं तस्य संवत्सरस्य प्रजापतेरयने मार्गो द्यौ च दक्षिणं चोत्तरं च
 प्रसिद्धे ह्ययनेषु ण्मासलक्षणे या न्यां दक्षिणे चोत्तरेण च यातिसविता केवलकर्मिणा ज्ञानसंयुक्त कर्मवतां च लोकां न्विदधत्कथं
 ननु तत्र च ब्राह्मणादिषु ये ह वै तदुपा सत इति क्रियाविशेषणो द्वितीयस्तच्छब्द इष्टं चापूर्तं च इष्टापूर्तं इत्यादिकृतमेवोपासतेना कृतं नि
 त्यं ते चांद्रमे संचंद्रमस्मिन्नं प्रजापतेर्मिथुनात्मकस्यां त्रारयिमन्न नूतं लोकमभिजयंते कृतरूपत्वाच्चांद्रमसस्य ते तत्रैव च कृतक्ष
 यात्पुनरावर्तते इमं लोकं हीनतरं वा विशंतीति युक्तं ब्रह्मादेवं प्रजापतिमन्नात्मकं फलत्वेना न्नै निर्वर्तयंति चंद्रमिष्टापूर्तं कर्म
 लु

या

यः

ननु

य

रः

नयः

१

अनेकर
रिमः ना १

एषा प्रजा कामा प्रजा चिन्तो गृहस्वातस्मात्स्वकृतमेव दक्षिणं दक्षिणा यनोपलक्षितं चंद्रं प्रतिपद्यते। एष वैरयिरन्नयः पितृया
 एषः पितृयाणोपलक्षितश्चंद्रश्चोत्तरेणायनेन प्रजापतेरंशं प्राणमन्त्रमादित्यमन्त्रिजयंते केनतपस्वद्वियजयेन विनोषतो ब्र
 ह्मचर्येण श्रद्धया विद्यया च प्राजापत्यात्मविषययात्मानं प्राणं स्वर्यं जगतस्तस्युषश्चान्विष्याह मस्मीति विदित्वादित्यमन्त्रिजय
 ते अग्निप्राप्नुवंत्येतद् आयतनं सर्वप्राणानां सामान्यमायतनमाश्रय एतदमृतमविनाशि अन्नयमत एव नयवर्जितं ब्रह्म
 क्षयं वृद्धिं नयवदेतत्परायणं परागतिविद्या वतां कर्मिणां च ज्ञानवतामेतस्मान्न पुनरावर्तते यद्येते केवल कर्मिण इति यस्मादेष
 अविदुषो निरोधः आदित्यादि निरुद्धा अविद्वान् सो नैते संवत्सरे मादित्यमात्मानं प्राणमन्त्रि प्राप्नुवन्ति स हि संवत्सरः कालात्माऽ
 विदुषो निरोधस्तत्र स्मिन्नर्थे एष श्लोको मंत्रः पंचपादं पंचवर्तवः पादा इवा स्य संवत्सरात्मनः आदित्यस्य ते ह्यसौ पादे रिवर्तुमि
 रावर्तते हे मंता शि शिरावे की कृत्येयं कल्पनापितरं सर्वस्य जनयितृ त्वत्पितृत्वं तस्य तं द्वादशा कृतिं द्वादशमासा आकृतयः अ
 वयवा आकरणं वावय विकरण मस्य द्वादशमासे स्त द्वादशा कृतिं दिवः द्यौ लोकात्परे उर्ध्वे स्था नेत्यतीया स्यादिवीत्यर्थः॥ पुरी
 षिणं पुरीषं वंत मुदक मश्रमाहुः कालविदः अथ तमे वान्ये इमे पंचकालविदः विचक्षणं निपुणं सर्वज्ञं नक्रं सप्तचक्रं सतत गति
 मतिकालात्मनि षडरेषट्कलं मति आहुः सर्वमिदं जगत्कथं यंति अपि ते मरा इव रथ नो नो निविष्ट मिति यदि पंचपादा इ
 दशा कृतिर्यदिवार सप्तचक्रं षडरः सर्वथापि संवत्सरः कालात्मा प्रजापतिश्चंद्रादित्यलक्षणो जगतः कारणं यस्मिन्निदं
 तं विश्वं स एव प्रजापतिः संवत्सराख्यः स्वावयवे मासे कृत्स्नः परिसमाप्यते मासे वै प्रजापतिर्यथोक्तलक्षण प्रजापति एव मियुना
 त्मकः तस्य मासात्मनः प्रजापतेरेको नागः कृष्टपक्षोरयिरन्नं चंद्रमाः शुक्लपक्षः प्राण आदित्यो न्नागिर्यस्मात् शुक्लपक्षात्मा
 नं प्राणं सर्वमेव पश्यंति तस्मात्प्राणदर्शिना एते ऋषयः कृष्टपक्षे पीष्टं यां कुर्वन्तः शुक्लपक्षे एव कुर्वन्ति प्राण व्यतिरेकेण कृष्ट
 पक्षे स्ते न दृश्यन्ते तस्मादिदं तरेषु प्राणं न पश्यं तीत्य दशनिलक्षणं कृष्टात्मानमेव पश्यंत इतर इतराश्चिमे कृष्टपक्षे एव कुर्वन्ति

सपर्यलचक्रे ७

दत्त

स्मा

शुक्ले कुर्वतोपि सोपि माप्सात्मा प्रजापतिः स्वा वयवे हो ॥ रात्रे परिसमाप्यते पूर्ववत् स्यात्पुनरेव प्राणो नां गिरात्रिरेवरपि पूर्ववत्
णमहे रात्मानं वै एते प्रस्कंदंति निर्गमयंति शोषयंति वा स्वात्मा नो विच्छिद्योपनयंति केयेदिवा अदुनिरत्यारतिकारणया सदस्त्रि
या संयुज्यंते मेधुनमाचरंति मूढायतन एव तस्मात् न कर्तव्यमिति प्रतिषेधः प्रासंगिकः यद्रात्रोसंयुज्यंते रात्रौ च तौ ब्रह्मचर्यमेव
तदिति प्रज्ञास्तत्वाद्दत्तौ जाया गमनं कर्तव्यमित्ययमपि प्रासंगिको विधिः प्रकृतं सूच्यते सो हो रात्रः प्रजापतिर्वी
हियवायनात्मना व्यवस्थित एव क्रमेण परिणम्य तदन्तं वै प्रजापतिः कथं ततस्तस्माद्द्वैरेतो नृबीजं तत्सजाकारणं तस्मा
द्योषितिसिक्तादिमाः मनुष्यादिलक्षणाः प्रजां प्रजायंते यत्पृष्ठं कुतो ह वै प्रजाः प्रजायंत इति तदेवं च द्रादित्यमिथुनादि क्रमे
णा हो रात्रौ ते नान्तरेतो द्वारेण माः प्रजाः प्रजायंत इति निर्णीतं तत्रैवं सति यद्गृहस्था ह वै इति प्रसिद्धस्मरणार्थो निपातो तस्मात् त
जापतेर्वृत्तं प्रजापतिव्रतमृतौ जाया गमनं चरंति कुर्वंति तेषां दृष्टं फलमिदं किं ते मिथुनं पुत्रं दुहितरं चोत्पादयंते अदृष्टं च फलं
मिथ्यापूर्वकारिणां तेषां मेवैषो यश्चांद्रमसो ब्रह्मलोकः पितृयाण लक्षणा येषां तपः स्नातक व्रतादीनि ब्रह्मचर्यमतावन्य
त्र मेधुना समाचरणं मेधुनस्य त्वमन्तं वर्जनं प्रतिष्ठितमव्यभिचारितया वतंते नित्यमेवं यस्तु न दित्यो बलक्षित उत्तरायणरूपः
णः प्राणात्मजावो विरजः शुद्धो न चंद्र ब्रह्मलोक बद्रजस्वलो वृद्धि क्षयादियुक्तो सौतेषां केषां मित्युच्यते यथा गृहस्थानां
मने कविरुद्धं सं व्यवहारप्रयोजनवत्वाज्जिह्वं कौटिल्यं वक्रं नावो वक्रं नावित्थानयेषु जिह्वं यथा वगैरीणां कुर्मदिनिमित्त
मन्तं वर्जनीयं तथानयेषु तत्तथा माया गृहस्थानां मिव नयेषु विद्यते मायानामवहिरन्यथात्मानं प्रकाशं न्यथैव का
यं करोतिसा मायामिथ्या चारुपा मायेत्येवमादयो दोषा ये चैकोकिषु ब्रह्मचारिवनस्थ निक्षुण्ण निमित्ताभावान्न विद्यंते
तत्तत्साधनानुरूपेणैव तेषां मेसो विरजो ब्रह्मलोक इत्येषा ज्ञानयुक्तैः कर्मवतां गतिः पूर्वोक्तैः ब्रह्मलोकः केवलकर्मिणां च
लक्षण इति प्रथमः प्रश्नः ॥ प्राणो नां प्रजापतिरित्युक्तं तस्य प्रजापतित्वमस्मिन् च स्मिन् च रीतिवद्धारयितव्यमित्यार
न्यते अथानंतरं मार्गवो वैदर्भिः प्रकृतं हेनगवन् कत्येव देवाः प्रजां शरीरलक्षणां विशेषेण धारयंतं कतरे बुद्धीद्रिय कर्म

विधायंति १

वा०

विज्ञाना नामेतत्प्रकाशानं स्वमाहात्म्यख्यापनं प्रकाशयंते को सौतेषां विविष्टः प्रधानः कार्यकरणलक्षणमित्येवं पृष्ठवते ना
तस्मै सहोवाच आकाशो ह वा एष देवो वायुरग्निरापः पृथिवीत्येतानि पंचभूतानि त्रीरां न काणि वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रमि
त्यादीनि केनैव बुद्धीद्वयाणिकार्यलक्षणेण करणलक्षणं देवाश्चात्मनो माहात्म्यं प्रकाशयन्ति वदंति स्म मा
अहं श्रेष्ठतायेकध्वं देवयमेतद्वाणं कार्यकरणसंघातमवष्टभ्य प्रासादमिव स्तंभादयोऽविशिष्टिनीकृत्य विधारयामे
विश्वेष्टधारयामः मये वै केनायं संघातो घ्रियत इत्येकैकस्यानि प्रायः। तानेव मन्निमानवतो वरिष्ठः मुख्यः प्राण उवाचोक्त
वान् मामेव मोहमापद्यथा विवृतयानि मानमाकुरुत यस्मादहमेव तद्वाणमवष्टभ्य विधारयामि पंचधात्मानं प्रविशत्यप्रा
णादिवृत्तिने देस्वीकृत्य विधारयामीत्युक्तवति तस्मिन्नेष्टदधाना अप्रत्ययवतो बभूवुः कथमेतमेव यमिति सूचतेषा
मष्टदधाना तामालक्ष्यानि माना दुर्ध्वमुक्ता म तदवउक्ता तवानिवसरोणा निरपेक्षं स्तस्मिन्। नुक्ता मति यदुक्तं तदुष्टा तेन प्र
त्यक्षीकरोति तस्मिन् नुक्ता मत्यधानं तरे मेव तरे सर्व एव प्राणा उक्ता मंते उक्ता मुस्तस्मिन् प्राणे प्रतिष्ठमाने लृष्टी नवत्यनुक्ता
मति सर्व एव प्रातिष्ठंते तूष्टी व्यवस्थिता अन्तर्वेत्तत्र यथा लोके मक्षिका मधुकोरश्च राजानं मधुकरा जानु मूकामंतं सर्व एव
क्रमंते तस्मिन् प्रातिष्ठंते तूष्टी व्यवस्थिता अन्तर्वेत्तत्र यथा लोके मक्षिका मधुकोरश्च राजानं मधुकरा जानु मूकामंतं सर्व एव
ण माहात्म्यं प्रीताः प्राणं स्तुवन्ति स्तुवंति कथं एष प्राणाग्निः संस्तपति ज्वलति स्तर्य एष पर्जन्यः सन् वर्षति किंच मघवा निद्रः सन् तथेव
प्रजापालयति जिघांसत्यसुररक्षांसि एष वायु रावहादिभेदः सन् किंच एष पृथिवीरपि देवः सर्वस्य जगतः सन् मूर्तमसदमूर्तं
नाम तं च देवानां स्थितिकारणं किंच द्रुना अराइवरथनामौ श्रद्धादिना मांतं सर्वस्थिति काले प्राण एव प्रतिष्ठितं प्राणो यजु
षिसा। मानि त्रिविधामंत्रास्तस्याध्यश्च यज्ञः क्षत्रं सर्वस्य पालयितव्यं सच यज्ञादिकर्मकृतत्वे अधिकृतं वै एष एव प्राणः सर्वकिंच
प्रजापतिरपि त्वमेव त्वमेव गन्धर्वसि पितृमालुश्च प्रतिरूपः सन् प्रजायसे प्रजापतित्वादेव प्रागेव सिद्धः तव माता पितृ
जत्व सर्वदेहदेहा कृति कृन्ता एकः प्राणः सर्वात्मा सौत्यर्थः। लुप्यत्वदर्थयि इमा मनुष्याद्याः प्रजाः हे प्राण चक्षुरादि द्वारे

प्राणने

हे
बदिया

बलिं हरं तिर्यस्त्वं प्राणेश धृगदिनिः सह प्रतितिष्ठसि सर्वत्र शरीरेष्वतस्त्वन्यं बलिं हरं तीति युक्तं नोक्तं हि यतस्त्वं तवैवान्यत्सर्वं
 नोक्तं किंच देवानां मिन्द्रादीनां मसीनवसिन् त्वं वदितमः हविषां प्रापयितुं तमः पितृणां नोदी मुखेऽप्राद्वया सापितृन्यादीप
 तस्त्वं धात्रन्तसा देवप्रदानमपेक्ष्य प्रथमानवतितस्या अपि पितृन्यः प्रापयिता त्वमेव त्वर्थः किंच ऋषीणां चक्षुरादीनां प्राणा
 नां मंगिरसा मंगरसक्तानां मध्यवर्णां तेषामेव प्राणोवा अथर्व तिष्ठते चरितं चेष्टितं सत्यमवितथं देहधारणाद्युपकार
 लक्षणत्वमेवास्मि किंच देवः परमेश्वरस्त्वं वदे प्राणतेजसा वीर्येण रुद्रेसि संहरन् जगत्स्थितौ परिसमं ताद्रक्षिता परिपाल
 यिता परिरक्षिता त्वमेव जगतः सोम्येन रूपेण त्वमंतरिक्षे जस्रं वरसि उदयास्तमयोऽसूर्यस्त्वमेव च सर्वेषां ज्योतिषां पतिर्यदि
 पर्जन्यान्तबा अनिवर्षसित्वं अथ तदानं प्राप्ये माः प्रजाः प्राणवेष्टं कुर्वतीत्यर्थः अथवा प्राणतवे माः प्रजाः स्वात्मन्ततास्त्वं
 दन्तसं वदितं त्वदनिवर्षण दन्निमात्रेण चानंदरूपाः स्युरवंप्राप्ता इव संप्रतिष्ठंति का मायेका तो न्नं न विष्यतीत्येवमन्ति प्रायः
 किंच प्रथमज्जादयस्य संस्कृतिरजावा दसं स्मृतं ज्ञातं स्त्वं स्वभावत एव शुद्ध इत्यन्ति प्रायः किंच हे प्राण एक ऋषिस्त्व माध्य
 णानां प्रसिद्ध एकर्षिर्नामाग्निः सज्जना सर्वहविषां त्वमेव विश्वस्य सर्वस्य सतो विश्वमानस्य पतिः सत्यतिर्वयं पुनराद्यस्य साधुर्वपति
 तवादनीयस्य हविषो दातारस्त्वं पिता मातरिश्च मातरिश्च नोऽस्माकमथवा मातरिश्च नो वायोः पिता त्वमतश्च सर्वस्येव जग
 तः पितृत्वं सिद्धं किंच वदुनायाते ननु वाचिवक्त्रेण प्रतिष्ठिता वदनवेष्टं कुर्वतीया श्रोत्रेया चक्षुषीया च मनसि संकत्सा च
 दिव्यापोरेण संतता समुत्पृगता तनुस्तां निवांशां तां कुरु मोक्षमीरुक्रमणे नो माकार्षीत्यर्थः किंच वदुनास्मिं लोके प्राण शिवं
 स्त्वेव सर्वमिदं यत्किंचिदुपजोग जातं त्रिदिवे तृतीयस्या दिवि च यत्प्रतिष्ठितं देवाद्यप्यजोग लक्षणं तस्यापि प्राण एव नि
 तातो मातेव पुत्रानस्मान् रक्षस्व पालयस्व त्वन्निमिषादि ब्रह्मक्षत्रियाभ्रियस्तास्त्वं श्रीश्च प्रज्ञां च त्वत्स्थिति निमिषा
 विधेहि नो विधे स्वेत्यर्थः इत्येवं सर्वात्मतया वागादिनिः प्राणैस्त्यागमित महिमा प्राण प्रजापतिरनेत्येव धृतं द्वितीयः प्रश्नः

भ्यां ६
३

२ वृत्तिविशेषेण आयातिअस्मिन् ए शरीरे किं निमित्तं मस्यं महत्तममित्यर्थः २ शरीर

विद
एषा
नधि
बसा
आत्म

अथ हैनं कौशल्या ॥ श्वत्वायनः पञ्चलप्राणै रेवं निक्षारिततत्त्व उपलब्धमहिमापि संहतत्वात्स्यादस्य कार्यत्वमतः एकाभिर्गव नूकतः हे
कस्मात्कारणादे प्रयथावधृतः प्राणो जायते जातश्च कथं केन प्रकारेण विष्ट
प्रविज्ञागं हत्वा कथं केन प्रकारेण प्रतिष्ठेता प्रतिष्ठितिकेन वा ह्ये विज्ञेयत्वात् द्विषमप्रभार्हस्तस्यापि जन्मादित्वं एतत्स्य वेति
धारयतिकथमध्यात्ममित्येवं एष्टस्तस्मै सहो वा वाचार्यः प्राण एव तावदु विज्ञेयत्वात् द्विषमप्रभार्हस्तस्यापि जन्मादित्वं एतत्स्य वेति
अथान्यल्लसिब्रह्मिष्ठो स्याति शयेन त्वं ब्रह्म तस्मै ह्येतस्मात्तेन न्यमहं ब्रवीमि यत्तच्छृण्वामनेः परस्मात्पुरुषादक्षरात्सत्यादेवः
उक्तेः प्राणो जायते कथमित्यत्र दृष्टांतः यथा लोके पुरुषे त्रिरः पाण्यादिलक्षणे निमित्ते काया नैमित्तिकी जायते तद्वदेतस्मिन् ब्रह्मण्ये
तस्याणाख्यं कायास्त्वनियंमन्तरूपं तत्वं सत्ये पुरुषे आत तं समर्पितमित्येतत्तस्यैव देहमनो रूतेन मनः संकल्पे चा दिनेष्वनूकर्मनि
मित्तमित्येतद्वक्ष्यति हि पुण्येन पुण्यमित्यादि तदेव सक्तः सह कर्मणेति व श्रुत्यं तदादायात्पी गच्छत्यस्मिन् शरीरे यथायेन प्रकारेण लो
के राजासंभ्रा उवग्रा माध्व धि कृतान्विनियुक्ते कथं मतान् ग्रामान धितिष्ठस्वत्येवमेव यथा दृष्टांतः एष मुख्यः प्राण इतरांश्च क्षुरादीना
मने दांश्च दृष्टव्यं यथा गेव यथा स्त्वनं संनिधत्ते विनियुक्ते तत्र विज्ञागः पायुश्चोपस्त्वश्च पायुपस्त्वे तस्मिन् पानमात्मने दभुत्रपु
रीषा घपनयनं कुर्वन्तिष्ठेति सन्निधत्ते तथा चक्षुश्च श्रोत्रे मुखनासिका न्यांश्च मुखं च नासिका च तां न्यां मुखनासिका न्यां च निग
च्छन् प्राणः स्वयं संभ्रा दूतस्त्वनियः प्रातिष्ठते प्रतिष्ठति मध्ये तु प्राणा पानयोस्त्वनयोर्नान्या समानः श्रोत्रं पीतं वसमन्नयतीति ति ६
समान एष हि देहदेहतेन कं पीतं वात्मा गौ प्रक्षिप्तमन्नं समन्नेयति तस्मा द शितपीतं धनादग्नौ द यद्दुदयदेवा प्राप्ता देता सप्त
सख्याकाः अर्चिषो दीप्तयो निर्गच्छन्त्यो न वन्ति शीर्षण्यप्राण द्वारा दर्शनश्च वणादिलक्षणा रूपादिविषयप्रकाशादत्यन्ति प्रायः हृदि
क्षेपपुंउरीका कारमां सपिंडपरिच्छिन्ने हृदया काशे एष आत्मा संयुक्ते लिंगात्मा अत्रास्मिन् हृदये एकशतं एकोत्तरशतं संख्ये
या प्रधाननाडी नो न वति तासां शतं शतमेकै कस्या ना आ जे दां पुनरपि दा सप्तति द्वे द्वे सहस्रे अधिके सप्ततिश्च सहस्राणि सहस्रा दा सप्तति
णां दा सप्ततिः ॥ प्रतिशाखा नाडीनां सहस्राणि आसु नाडीषु व्यानो व्यापना दादित्यादिव रश्मयो हृदया

प्रतिप्रतिशाखं नाडीनां सहस्राणि

ल्पवर्तोगामिनी जिनी जीनिः सर्वदेहं संव्याप्य व्यानो वर्तते संदिक्कंध मर्मदेशेषु च विशेषेण प्राणापानं वृत्योश्च मध्ये पुद्गलव
 त्तिर्विवर्तकर्मकर्तृत्ववति। यावत्तत्रैकशतानां नाडीनां मध्ये उर्ध्वगा सुषुम्णाख्याता तथैकयोर्ध्वः सन्नुदानो वायुरापादतलं प्रेक्ष्य सु
 कृत्तिः संवरन्युत्पन्नकर्मणा शास्त्रविहितेन पुण्यलोकां देवादिस्तु नलक्षणं नयति प्रापयति पापे न तद्विपरीतै नरकंतिर्यग्यो न्या
 दितक्षणमुना न्या समप्रधाना न्या पुण्यपापान्या मेव मनुष्यलोकं नयतीत्यनुवर्तते आदित्यो ह वै प्रसिद्धो अधिदेव वाह्यः
 प्राणः स एष उदयत्यङ्गुलिस्थेषु न माध्यात्मः चक्षुषि न वंवाक्षुषं प्राणं प्रकाशे नानुगृह्णानो रूपो पलक्षो चक्षुष आलोके
 कुर्वन्निर्त्यर्थः। तथा पृथिव्यां अग्निमानिनीया देवता प्रसिद्धा सिंहा पुरुषस्यापानवृत्तिमवष्टन्या कृष्यवशीकृत्या धर्वापकषणेना
 नुग्रहं कुर्वती वर्तत इत्यर्थः। अन्यथा हि वारीरंगुरुत्वात्सावकाशोपेत्य दे तदेतदंतरा मध्ये द्यावापृथिव्योर्ध्व आकाशस्तत्स्थो
 वायुसकाश उच्यते मंचस्त्वत्समानः सन्ननुगृह्णानो वर्तत इत्यर्थः। समानस्यांतराकाशा स्त्वसा मान्यात्सामान्येन च यो बाह्यो
 वायुः स व्याप्तिसामान्या ध्यानः व्यानमनुगृह्णानो वर्तत इत्यभिप्रायः। यद्वा ह्यहवावप्रसिद्धं सामान्यं तेजस्तत्तवारीर उदानं वा
 युमनुगृह्णाति स्वेन प्रकाशात्मनित्यभिप्रायः॥ यस्मात्तेजस्वभावो बाह्यतेजो नुगृहीत उक्तांतिकर्ता तस्माद्वाह्यलौकिकः पुरु
 ष उपशान्तिं तेजो न वति उपशान्तस्मात्ता विकं तेजो यस्य तं क्षीणायुषं मुमुर्षुं विद्यात्स पुनर्जवं वारीरं तरं प्रतिपद्यते॥ कथं स ह वि
 यै स्वहप्राणं मुख्यं प्राणवृत्तिमायाति मरणकाले क्षीणेन्द्रियवृत्तिः समुख्यया प्राणवृत्त्येवावतिष्ठत इत्यर्थः॥ तदा हि वदंति शतयुः
 उर्ध्वं सिति जीवति सवप्राणस्तेजसो दानवृत्या युक्तः स ह न सहात्मना स्वामिना जोक्ता सह एव मुदानवृत्येव मुक्तः प्राणस्तं जोक्ता
 पुण्यपापकर्मवशाद्यथा संकल्पितं यथा निष्ठं लोकं नयति प्रापयति यः कश्चिद्योक्तं विशेषणैर्विनिष्ठमूल्यत्वादितिः प्राण
 वेदजानाति तस्येदं फलमैहिकमामुष्मिकं चोच्यते न ह मे नैवास्य विदुषः प्रजापुत्रपोत्रादिलक्षणाहायंते विच्छिद्यंते पतिते च श
 रीरे प्राणस्यायुः प्रतयाऽमृतोऽमरणं धमतिवतितदेतस्मिन्नर्थे संक्षेपा निधा योऽन्यो कोमं च उल्लिखितं परमात्मनः प्राणस्यापि ति
 मागमनं मनोवृत्ते नास्मिन्नरीरेच्छानं स्थितिं च पायूपस्थानेषु विदुषः स्वाभ्यसमाडिव प्राणवृत्तिं तेदानां स्थापनं बाह्यमा

६ म न सिसं पंचमानैः प्रविशति विवागादिभिर्मरणकाले यद्विज्ञो भवति ते नैव चित्तेन संकल्पेनैः द्विपैः ६

व दित्यादिरूपेणाध्यात्मवैचक्षुराद्याकारेणाभिधानं विहायेवंप्राणममृतमश्रुतरिति द्विर्वचनं प्रश्नार्थपरिसमाप्यमिति ॥
 तृतीयः प्रश्नः ॥ अथ हेनं सौ ययिणी गार्ग्यः पप्रच्छ ॥ प्रश्नत्रयेणापरविद्यागोचरे सर्वपरिसमाप्यसंसारं व्याहृतं विषयं साध्यसाधनं
 लक्षणमनित्यं मधेदोनीमसाध्यसाधनलक्षणमप्राणममनोगोचरमतीन्द्रियं विषयं त्रिवंशांतमविकृतमक्षरं सत्यं परविद्या
 गम्यं पुरुषारथं सत्त्वाद्याज्यंतरं मज्जं वक्तव्यमित्युत्तरं प्रश्नत्रयमारभ्यते ॥ तत्र सुदीप्तादिवाग्यैर्यस्मात्परादक्षरात्सर्वं भावविस्तृतं
 लिंगादेव जायते तत्रैवापि यं तीत्यक्तं द्वितीये मुंडके केतुं सर्वं भावा आराधिनं ज्येते केयं वा विचक्षाः संतस्तत्रैवापि यं तिकिलक्षणं वा
 तदक्षरमित्येतद्विदुस्तथाऽधुना प्रश्ना नुदावयति ॥ न गवन्नेतस्मिन् पुरुषेश्वरः पाण्यादिमतिकानिकरणानि स्वपंतिस्वापंकुर्व
 ति स्वव्यापारादुपरमंते कानि वा स्मिन् जाग्रति जागरणमनिद्रावस्थां स्वव्यापारं कुर्वति कतरः कार्यकरणलक्षणं रेषदेवः स्वप्नो न्य
 यति स्वप्नो नाम जाग्रद्दर्शनान्निवृत्तस्य जाग्रदंतः शरीरे यद्दर्शनं तत्किं कार्यलक्षणेन देवेन निर्वर्त्यते किं वा करणलक्षणेन केन
 विदित्यभिप्रायः उपरतेव जाग्रत्स्वप्नव्यापारे यत्संनं निरायासलक्षणं अनाद्यं धंसुखं कस्येतद्भवति तस्मिन्काले जाग्रत्स्वप्न
 व्यापारादुपरताः संतः कस्मिन्सर्वसम्यगेकीकृताः संप्रतिष्ठिता मधुनिरसवत्समुद्रप्रविष्टनद्योऽप्येव विवेकानहः प्रतिष्ठिता
 नवंति संगताः संप्रतिष्ठिता नवंतीत्यर्थः ॥ ननु न्यस्तदात्रादिकरणवत्स्वव्यापारादुपरतानि पृथक्पृथगेव स्यान्मन्यवतिष्ठंत इत्ये
 तच्चुक्तं कुतः प्राप्तिः सुषुप्तपुरुषाणां करणानां कस्मिंश्चिदेकीभावगमनानां कायाः प्रष्टव्यं तैव तांशं कायतः संहतानिकरणानि
 स्वाभ्यर्थानि परतंत्राणि च जाग्रद्विषये तस्मात्स्यापि संहतानां पारतंत्र्येणैकैकस्मिंश्चित्संगतिन्यायेति ॥ तस्मादाशंका नुसूय
 एव प्रश्नोयं ॥ अत्र नु कार्यकरणसंघातो यस्मिंश्च प्रलीनः सुषुप्तप्रलयकालयोः तद्विशेषबुद्ध्याः स्फोक्तो नु स्यादितिकस्मिन्
 वैप्रतिष्ठिता नवंतीति तस्मै सहोवासांश्चणुं गार्ग्ययत्नं यथाष्टं यथा मरीचयोरक्षमयोर्दृश्योदित्यस्यास्तमन्दशीतं गलंतः स
 वाशेषतएव तस्मिंस्तेजोमंडले तेजोराशिरूपेणैकं नवंति विवेकानहं त्वमविशेषतां गच्छति तामरीचयस्तस्यैवावस्थस्य पुनः पुनरु
 दयत उज्ज्वलतः प्रचरति विवकीयंते यथा यं दृष्टं त एव हवेतत्सर्वं विषयं द्रियादिजातं परंप्रहृष्टदेवद्योतनं नवंति मनसि च

चार्यः

रादिदेवानां मनस्तत्रत्वात्परो देवो मनस्तस्मिन् स्वप्नकालेकीर्तयति मंडले मरिचिवदविषयतां गच्छति जिंजागरिषोश्चरन्मिव नंद
 लान्मनस एव प्रवर्तति स्वव्यापाराय प्रतिष्ठते यस्मात्स्वप्नकाले श्रोत्रादी निशब्दाद्युपलब्धिकरणानि मनस्येकीकृता नीचकरण
 व्यापार उपरतान्ति तेन तस्मात्तद्विस्मिन्स्वापकाले एष देवदत्तादिलक्षणः पुरुषः नष्टलोति न पश्यति न जिह्रति न रसयते न स्पृश
 ते नास्ति वदते नादत्ते ना न दयते न विस्मजते नेयायते स्वपीतीत्या चक्षते लोकि काः सुप्तवत्सु श्रोत्रादिषु करणेषु एतस्मिन्पुनरेव द्वार
 ८ देहे प्राणा ग्राह्यः प्राणा एव पंचवायवः अग्नय इवाग्नयो जाग्रति अग्निसामांसां गोर्हपत्यो वा एषो पीनः कथमित्याह यस्माद्गोर्हप
 त्यादग्निरग्निरहोत्रकाले इतरोग्निराहवनीयः प्रणीयते तस्मादिह प्रणयनो गोर्हपत्यो ग्निः तथा सुप्तस्यापानवृत्तेः प्रणीयत इव यश्च
 प्राणो मुखनासिकाभ्यां संहरत्यत आहवनीयस्तुहदयाद् द्विषा सुषिरद्वारेण निर्गमाद् द्विषाणादिक
 संबन्धादेनोद्धार्य पवनं अत्र च होताग्निरहोत्रस्य यद्वास्मादुध्वासनिश्वासौ अग्निरहोत्रादुती इव नित्यं द्वित्वसामान्यादेव नु एता
 वाहुती समं सामान्येन शरीरे स्थिति जावाय नयति यो वायुरग्निरहोत्रादुती इव नित्यं द्वित्वसामान्यादेव नु एता
 दुषः स्वापो अग्निरहोत्रहवनमेव तस्मादिहान्नाकं मीयेवं मंतव्य इत्यनि प्रायः सर्वदोषैर्वालिं नृता निचिन्वत्यपि स्वपे त इति
 हि वाजसनेयके अत्र हि जाग्रत्सु प्राणाग्निषु उपसंहृत्य वाह्यकरण निविषयां अग्निरहोत्रं फलमिव सुगन्धिं सज्जिगमिषुर्मनोह
 वावयजमानो जागति प्राधान्येन संव्यवहारस्त्वेति प्रतिप्रस्थितत्वाद्यजमानो मनः कल्पते इष्टं फलं यागफलमेवोदो नो वायु
 ४ नः उरुदाननिमित्तत्वादिष्टफलप्राप्तेः कथं स उदो नो मन आरब्ध यजमानं स्वप्नवर्तिरूपादपि प्रव्याप्या हरहः सुषुप्तिकाले स्वर्गमि
 व ब्रह्माक्षरं गमयत्यतो यागफलं स्तुनीय उदो एवं विदुषः श्रोत्राद्युपरमकालादारभ्य यावत्सुप्ता स्थितो न वृत्तितावत्सर्वया
 गफलानुभव एव नाविदुषामिदं नार्थयति विदुषास्तूयते न हि विदुष एव श्रोत्रादी निस्त्वपेति प्राणादयो वा जाग्रति
 जाग्रत्स्वप्नयोः मनः स्वाते अमनुजवदहरहः सुषुप्ते वा प्रतिपद्यते समं हि सर्वप्राणिनां पर्यायेण जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ते गमनमते
 विदुषा स्तुतिरेव यमुपपद्यते यत्कृष्टं कतरण देवः स्वप्नान्यप्यतितदाहोत्रोपरतेषु श्रोत्रादिषु देहरक्षाये जाग्रत्सु प्राणादिवा

यजमानवको यकेरणे ६

नेर

युष्मद्वाक्यं सुष्ठु प्रतिपत्तेरेतस्मिन्तराले एष देवोर्ध्वरश्मिर्वत्स्वात्मनि संदतः श्रोत्रादिकरणः स्वप्ने महिमानं विभूतिं विषयवि-
षयित्वं ध्यायन् मनो कात्मना गमनमनुभवति प्रतिपद्यते ॥ ननु महिमानुभवेनेकरणं मनो नु भवितुं कथं स्वातंत्र्येणानुभवती-
त्युच्यते स्वतंत्रो हि क्षेत्रज्ञः नैष दोषः क्षेत्रज्ञस्य स्वातंत्र्यस्य मनो उपाधि कृतत्वात् न हि नवति क्षेत्रज्ञे परमार्थतः स्वपिति जागृति-
वा मनो उपाधिकृतमेव तस्य जागरणस्वपनं चोक्तं वाङ्मनस्य के सधीः स्वप्नो न त्वाध्यायतीव लेलायतीवेत्यादितस्मान्मनसो-
विभूत्यनुभवे स्वातंत्र्यवचनं न्याय्यमेव मनो उपाधिसहितत्वे स्वप्नकाले क्षेत्रज्ञस्य स्वयं ज्योतिष्त्वा ध्यत इति केचित् ॥ तत्र अत्रत्य-
र्थपरिज्ञानकृतांति स्तेषां यस्मात्स्वयं ज्योतिष्त्वा दिव्यवहारो व्याप्नोति तः सर्वो विद्याविषय एव मनो आध्यायि जनि तस्य-
त्र वा अन्य दिवस्या तत्रान्योन्यत्वेन न्यायः सगस्त्य सत्त्ववतियत्र त्वस्य सर्वमात्मैवा न न केन कं पश्येदित्यादि श्रुतिभ्यः ॥ अ-
तो मंदब्रह्मविदामेवेयमाशंकानत्वे कात्मविदां न चैवं सत्यं जायं पुरुषः स्वयं ज्योतिरिति विरोधेण मनर्थकमुच्यते ॥ अत्यन्यमिदं नो-
मुच्यते ॥ येषां तदहं हृदय आकाशस्तस्मिन् छेत इत्यंत हृदयपरिच्छेदे सुतरां ज्योतिष्त्वा ध्येत सत्यमेवायं दोषो यद्यपि स्यात्स्वप्ने-
केवलतया स्वयं ज्योतिष्त्वा न हं तावदपनीतं नारस्येति चेन्न तत्रापि पुरीततिना डिषु श्रोते इति श्रुतेः पुरीतना डिषु संबन्धो स्वयं ज्यो-
तिष्त्वा अहं नारापनया लि प्रायो मषेव कथं तर्हि अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिरित्यत्र शास्त्रात्वादनपेक्षया सा श्रुतिरिति चेन्नार्थकृत-
स्येष्टत्वादेको ह्यात्मा सर्ववेदां तानामर्थो विजिज्ञापयिषितो बुभुक्षितश्च तस्माच्छ्रुत्वा स्वप्ने आत्मनः स्वयं ज्योतिष्त्वा उपपत्ति-
र्वक्तुं श्रुतेर्यथा प्रकाशकत्वादेवं तर्हि शृणुम्यर्थं हित्वा सर्वमज्ञिमानं न ह्यज्ञिमानेन वर्षशतेनापि श्रुत्यर्थं ज्ञातुं शक्यते स-
र्वैः पंडितं मन्येयं या हृदया कात्रो पुरीततिना डिषु च स्वपतस्तत्संबन्धात्वात् ततो विविच्य दत्तयितुं शक्यते इत्युक्तमनः स्वयं-
ज्योतिष्त्वा न वा ध्यते ॥ एवं मनस्य विद्याकामकर्मनिमित्तोदतं वा सनावति कर्मनिमित्तं का सना अविद्यया न्यद्वस्वंतरमिव प-
श्यतः सर्वकार्यकरणेन प्रविभक्तस्य दुष्टदुर्वानान्यादृश्यरूपान्या न्यत्वेन स्वयं ज्योतिष्त्वा सुदृष्टिना पिता किं केन केन वार-
त्ते यितुं शक्यते तस्मात्साधून् मनसि प्रलीनेषु कारणेषु अप्रलीने च मनसी मनो मयः स्वप्नो न्यपतिकथं महिमानमनुभवतीत्युच्यते ॥

ननु सत्यं

विज्ञानं विज्ञायते नैवेति करणस्तं बुद्ध्यादिदं नु विज्ञानातीति विज्ञानं कर्तृकारक रूपं तदा त्मातत्त्वभावो विज्ञातृत्वभावं इत्यर्थः पुरुषः + ४

३ श्रोता

२३:

५ रिब

चक्षुः परं सत्यं मक्षरं पुरुषाख्यं मपरं च प्राणाख्यं प्रथमं जंयुः सदां कार एव उं कारात्मक मों कार प्रतीकं वात्यं रं दि ब्रह्म शब्द
 दुपलक्षणं न हि सर्वधर्म विशेषवर्जितं मतो न शक्यं मती द्रियगोचरत्वात् केवलं न मनसा वगाह्यं तु उं कारे नु वि द्यु प्रतिमा
 स्तुनीयं न क्त्वा वै श्रित ब्रह्म सावे ध्यायिनां तस्मात् सीदतीत्यवगम्यते शास्त्रे प्राप्ता एवापरां च ब्रह्म तस्मात् परं वा परं च ब्रह्म
 यदो कार इत्यप चर्यते तस्मादेवं विद्वानेते नैका कारा निध्याने नैकतरं परमपरं वा न्येति ब्रह्म नु गच्छति नेदिष्ठं ध्या लंबनमो
 कारो ब्रह्मणः स यद्यप्यो कारस्य सकल मात्रा विभागो न भवति तथाप्यो कारा निध्याने प्रजा वा द्वि त्रि षो मव गतिं गच्छत्येक
 देशानेव गुण्य तयो कार शरणः कर्मज्ञो नैक यत्र षो न दुर्गतिं गच्छति किं तर्हि यद्यप्यो कारमेक मात्रा विभाग इव केवलो
 निध्यायी तैक मात्रं सध्यायी त तेनैवैक मात्रा विविष्टो कारा निध्यानेन संवेदितः तू लं क्षिप्रमेव जगत्यां पृथिव्या मत्ति संपद्यते संबोधितः
 किं मनुष्यलोक मने कानिदि जन्मानि जगत्यां संभवति तत्र तं साधकं जगत्यां मनुष्यलोक मेव नोपनयंते उपनिगमयंति न्ये
 दूरुपा ह्यो कारस्य प्रथमे क मात्रा निध्याता तेन सतत्र मनुष्य जन्म निदि जाग्रः सतपसा ब्रह्म चर्येण श्रद्धया संपन्नो महिमान्
 विनति मनु भवति योग भूषः कदाचिदपि अथ पुनर्यदि द्वि मात्रा विभागो द्वि मात्रेण त्रि त्रि षो मों कार मे निध्याय न्ये प्राप्ते
 मनसि यजुर्मये सोम देवत्ये संपद्यते एकाग्रतयात्म जावं गच्छति स एव संपन्नो ऽमृतो तं रिक्ष मंत रिक्षा धारं द्वितीय रूपं दि
 तीय मात्रा रूपेरेव यजुर्निरुत्तरीयते सोम लोकं सोम्यं जन्म प्रापयंति यजुं षीत्यर्थः सतत्र विनति मनु न्य सोम लोकं मनुष्य
 लोकं प्रति पुनरावर्तते यः पुनरेत मों कारं त्रि मात्रेण त्रि मात्र विषय विज्ञान विविष्टेन उमित्येते नैवाक्षरेण परं सूयंति गते पु
 रुषं प्रतीकं ना निध्यायी त तेन निध्यानेन प्रतीकत्वेन ध्या लंबनं प्रकृत मों कारस्य परं वा परं च ब्रह्म तस्मात् परं वा परं च ब्रह्म
 च द्वितीया नेक शः श्रुता बाध्येतान्य ध्यायद्यपि तृतीया निध्यानेन करणर त्वमुपपद्यते तथापि प्रकृता विविष्टा मात्रं परं पुरुष
 मिति द्वितीये व परिणेत्य तज्जदेकं कुलस्यार्थ इति तृतीया मात्रा रूपेते जसिं सूर्ये संपन्नो भवति ध्याय मानो मृतोपि सूर्यो
 सोमलोकादिव न पुनरावर्तते किंच सूर्य संपन्न मात्र एव यथा पादोदरः सूर्यस्त्व वा विनिर्मुच्यते जीर्णः स न् विमुक्तः स न् पुन

नं धीत रा शो यथेष्ट वेष्टो भवति ८

हिरण्यगर्भस्य ब्रह्मणो लोकं २१

न बोधवति एवं ५ है व एष यथा दृष्टांतः स पाप्मनास्य त्वकृत्स्थानीये नाभ्युदिरूपेण
मात्रास्यैरुर्ध्वमनीयते ब्रह्मलोकं सत्याख्यं स हिरण्यगर्भः सर्वेषां संसारिणां जीवानां मात्मन्तः स ह्यंतरात्मा लिंगरूपे
ण सर्वज्ञतानो तस्मिन् हिलिंगात्मनि संहताः सर्वे जीवास्तस्मात्स जीवधनः स विद्वान् त्रिमात्राकारा लिङ्ग एतस्मात् जीवधनो
हिरण्यगर्भ इत्येतात्परं परमात्मा ख्यं पुरुषमीक्षते पुरीशाय सर्वशरीरानुप्रविष्टं पश्यति ध्यायमानस्तदेतं ध्यात्वा प्रका
शकौ मंत्रो न वतः तिस्रः त्रिसंख्याका अकारोकारमकाराख्याः । उंकारस्य मात्रा मत्क मत्क मत्क यासां विद्यते तामत्युमत्यः
त्यगो वरादनतिज्ञाता मत्क गो वरा एवेत्यर्थः ॥ तां ध्यानक्रिया सुप्रयुक्ताः किंच अन्योन्यसक्ता इतरेतरसंबद्धा अनविप्रयुक्ता
विशेषेण कविषय एव प्रयुक्ता विप्रयुक्ता न तथा विप्रयुक्ता किंच हि विशेषेण कस्मिन् ध्यानकालेति स्पष्टक्रिया सुबोद्धा
यंतरमध्यामासु जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तस्थानुपुरुषान् ध्यानलक्षणसुयोगक्रियासु प्रयुक्ताः सम्यग्ध्यानकालेन कं पतेन च
तिष्ठः स योगीयः योक्तु विनागज्ञः उंकारस्यैत्यर्थः । तस्यैवं विद्वच्चलत्वं मुपपद्यते तस्मात् जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तपुरुषाः सह स्था नै
मंत्रात्रयरूपेणोकारात्मरूपेण दृष्टाः स ह्येवं विद्वान्सर्वस्मिन्तः उंकारमयः कुतो वाचलेत कस्मिन् वा सर्वार्थसंग्रहाथोदिति
यो मंत्रः स्मरितं लोकं मनुष्यो पलक्षितं यद्भक्तिरंतरिक्षं सोमाधिष्ठितं सामन्त्रियं तत्तु ब्रह्मलोक इति तृतीयं कवयो मेधावि
नो विद्यावंत एव नाविद्वान् सो वेदयते तत्र विधिं लोकमोकारेण साधनेनापर ब्रह्मलक्षणे मन्त्रे त्यनुगतिविद्वांस्ते नैवांकारेण
यत्तत्परं ब्रह्माक्षरं सत्यं रूपाख्यं शांतं विमुक्तं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तादिविशेषं सर्वप्रपंचविवर्जितं अत एवाऽऽज्ञावर्जितममृतं
मृत्युवर्जितमत एव यस्माज्जाग्राविक्रियादिरहितमतोऽन्यथस्मादेव मन्त्रयंतस्मात्परं निरतिशयं तदप्योकारेण वाचनेन गम
नसाधने नान्वेतीत्यर्थः । इति शब्दो वाक्यपरिसमाप्त्यर्थः ॥ पंचमः प्रश्नः ॥ ५ ॥ अथ हैनश्रु केशा नारदा उः पृष्ठे । समस्तजगत्कार्यका
रणलक्षणं सह विज्ञानात्मना परस्मिन् क्षरे सुषुप्तिकाले संप्रतिष्ठत इत्युक्तं सा मेधात्पुलये च तस्मिन्नेवाक्षरे संप्रतिष्ठते
जगत्त एवोत्पद्यत इति सिद्धं भवति । न ह्यकारेण कार्यस्य संप्रतिष्ठानमुपपद्यते । उक्तं वात्मन एष प्राणो जायते इति जगतश्च यन्

आत्मनो

धन

पु

स १

स्मिन्

अविप्रयुक्ता
विप्रयुक्ता
नविप्रयुक्ता

७

२५

३

ती

विजानीये

प्र

लं तस्य रिहाना त्पुं श्रेय इति सर्वोपनिषदां निश्चितोर्थः ॥ अतन्तरं चोक्तं स सर्वज्ञः सर्वज्ञवति वक्तव्यं कृतं हितदक्षरं सत्यं पुरुषाख्यं
विज्ञेयमिति तदर्थं यं प्रश्नश्चरन्त्यते वृत्तांता न्वाः ख्यानं च विज्ञानस्य दुर्लभत्वं ख्यापनेन तल्लुप्यर्थं मुमुक्षुणा यत्नविशेषोत्पा
दनार्थं हि नृगवन् हिरण्यनाम्नो नामतः कोशालायां नवः कोशाल्यो राजपुत्रो जातितः क्षत्रियो मामुपेत्योपगम्यैतमुग्रमानप्र
ममप्लुतषोडशकलं षोडशसख्याकाः कला अवयवा इव आत्मन्यविद्या ध्यारोपितरूपाः ॥ यस्मिन्पुरुषे सोयं षोडशक
लस्तु षोडशकलं हेतारद्वयपुरुषं वेत्येतमहं राजपुत्रं कुमारं अजुव मुक्तवानस्मि नाहमिमं वेदयं त्वं पृच्छसीत्येवमुक्तं पृष्ठवंतं
वत्पिर्मप्यज्ञानमसंज्ञावयं तमज्ञानकारणमवादिष्यदिकथं विदुहमिमं त्वया पृष्ठं पुरुषमवेदिषं विदितवानस्मि कथमस्य
तन्निष्पद्युणवते अर्थेनेतेत्युक्तं नावक्ष्यं तोक्तवानस्मि न ब्रूमीत्यर्थः ॥ नृयोप्यप्रत्ययमिवा लक्ष्य प्रत्यायितुमुब्रुवं सम
लः स ह मूलै न वा एषो न्यथा संतमात्मानमन्यथा कुर्वन् न तमयथा न्न तार्थमन्निवदति परिशुष्यति शोषमुपेतो ह लो क परलो
का न्या विच्छिद्यते विनश्यति यत एव ज्ञाने तस्मान्नाहमिह मनतं वक्तुं मूढवत्स राजपुत्रः एवं प्रत्यायितस्तु घण्टी त्रीडितोरथा
मारुह्य वज्राज प्रगतवान्यथा गतमेवातो न्यायत उपसृज्नाय यो ग्योय ज्ञानताविद्या बक्तव्ये वा न तन् न वक्तव्यं सर्वास्वव
स्तु सु इत्येतत्सिद्धं न वतितं पुरुषत्वात्वा पृच्छामि मम हृदिविज्ञेयत्वेन शून्यमिव मे हृदि स्थितं का सो वृत्ते विज्ञेयं पु
रुष इति तस्मै स होवाचे देवांतः शरीरे हृदयपुंडरीकाकाशमध्ये हे सोम्य स पुरुषो न देवांतरे विज्ञेयः यस्मिन्नेता उच्यमानो
षोडशकलाः प्राणाद्याः प्रजवंत्यस्य द्यते इति षोडशकला निरुपाधि रूपाणिः सकल इव निष्कलेः पुरुषो लक्ष्यते
विद्ययै तित उपाधिकला ध्यारोपापनयनेन विद्यया स पुरुषः केवलो दर्शयितव्य इति कला ना तत्प्रनवत्वमुच्यते प्राणा
दीनामत्यंतनिर्विशेषाद्द्वये विशुद्धे तत्वेन शक्योऽध्यारोपणमंतरेण प्रतिपाद्य प्रतिपादना व्यवहारः कर्तुमिति कलानां दि
प्रजवस्त्वित्यप्यया आरोप्यते विद्याविषया चैतन्या व्यतिरेकेण बहिकला जायमाना स्तिष्ठत्यः प्रलीयमानाश्च सर्वदा ल
क्ष्यंतेऽतएव त्रांताः केचिद्दृष्टाकारेण चैतन्यमेव प्रतिक्षणं जायते नश्यतीति तन्निरोधेन न्यमवसर्वमित्यपरे घटादिवि

च १

पृष्ठवंतं

दि

१ व्याधिरोषानुपपत्तेः द्वैपज्ञानयोरेकत्वं चेदभ्युपगम्यते द्वैप
ज्ञानमिति दिक्कं ज्ञानं नैतितु ग्राह्यमिति

१ व्याधिरोषानुपपत्तेः द्वैपज्ञानयोरेकत्वं चेदभ्युपगम्यते द्वैप
ज्ञानमिति दिक्कं ज्ञानं नैतितु ग्राह्यमिति

ज्ञानस्याभाव इत्येवमपि निरुक्तं तत्रापि ज्ञानस्य लोको
तद्विषयं मृतमिवो १५ ज्ञानं ४
तदधर्म इति लोकायतिकाः अनपायोपजनधर्मि
वेदान्तमानदं ब्रह्मविज्ञानघन एवेत्यादि श्रुतिस्यः प्र
गयते तथा तथा ज्ञायमानत्वादेव तस्य तस्य चेतन
इत्येतां स्ति चक्षुरिति वदन्ति चरति तु ज्ञेयं न ज्ञानं
ति ज्ञेयं नाम नवति कस्यचित्पुष्टेऽदर्शनात् तानस्य
गानासकस्य ज्ञानस्यालोकावज्ञेयान्निवृत्तकत्वात्
धकारचक्षुषारूपानुपलब्धौ चक्षुषोऽभावः शब्दः
चेदेन तदभावः कल्प्यते तस्याभावः केन कल्प्यते इ
याव्यतिरिक्तत्वात् ज्ञेयान्नावेज्ञानाभाव इति चेन्न त
परमार्थतो ज्ञावत्वमनित्यत्वं न ज्ञानस्य न च तदभावत्वं
पे सत्त्वज्ञानव्यतिरिक्त इति चेन्न तद्विज्ञेयान्नावेज्ञाना
गम्यव्यतिरिक्तो गतिर्न विदुः इति चेन्न इति चेन्न
ज्ञेयान्नावेज्ञानावानुपपत्तिः सिद्धा
म्यते हि स्पष्टं ज्ञानास्ति त्वं तत्रापि ज्ञेयत्वमस्य
स्य ज्ञेयं यितुं पुनरन्यथा कर्तुं शक्यते वेना
ते प्रसंग इति चेन्न तद्विज्ञा गोपपत्तेः सर्वस्य यदा हि
एवात्कपगम्यते वेनात्रिकैर्न तृतीयस्तद्विषय

इति अनवस्थानुपपत्तिः नानस्य स्वेनैवाविज्ञेयत्वे सति सर्वज्ञत्वात् नानाविधेयत्वेऽपि दोषस्तस्यैवास्तं कितं निबर्हणे नास्मा
कमनवस्था दोषश्च नानस्य हेयत्वात् नपुमादव श्यं च नानाशिकानां नानाहेयं स्वात्मना वा विज्ञेयत्वे नानवस्था निवार्यसमा
न एवायं दोष इति चेन्न नानस्यैकत्वोपपत्तेः सर्वदे शकालपुरुषाद्यवस्तु मेकमेव तानं नामरूपाद्यनेकोपाधिने दास्यवित्रादि
जलादिप्रतिबिंबवत् अनेकधा नासत इति नासौ दोषः तथा चेद्देहमुच्यते ननु श्रुतेरिहैवांतः शरीरपरिच्छिन्नः कुंडबदर
वस्युरुष इति न प्राणादिकलाकारणत्वान्नाहिशरीरमात्रपरिच्छिन्नस्य प्राणश्रद्धादीनां कला नाकारणत्वं प्रतिपत्तुं शक्यता
लाकार्यत्वाच्च शरीरस्य नहि पुरुषकार्याणां कलानां कार्यसत्त्वरिं कारणकारणं स्वस्य पुरुषं कुंडबदरमिवात्यंतरीक्योद्भिज
वत्स्यादिति चेद्यथा बीजकार्ये दृष्टः तत्कार्यं च फलं स्वकारणकारणं बीजमन्यंतरे करोत्यात्रादितद्वत्पुरुषमन्यंतरीक्योद्भि
रीरं स्वकारणकारणमपीति चेन्नान्यत्वात्सावयवत्वाच्च दृष्टांते कारणाद्बीजादृष्टफलसंबन्धान्यन्यान्यवबीजानि दौष्टंति
केन स्वकारणकारणान्तः स एव पुरुषः शरीरं न्यंतरीकृतः श्रूयते बीजदृष्टादीनां सावयवत्वाच्च स्यादाधाराधेयत्वनिवय
वश्च पुरुषः सावयवाः कलाः शरीरं च तेनोकाशस्यापिशरीरधारत्वमनुपपन्नं किमुताकाशकारणस्य पुरुषस्य तस्माद
समानो दृष्टांतः किं दृष्टांतेन वचनात्स्यादिति चेन्न वचनस्याकारकत्वाच्च दिवचनं वस्तुनोन्यथाकरणे व्यप्रियते व्यप्रिये
वितर्हियथा न्तार्थोतने तस्मादंतः शरीर इत्येतद्वचनमंडस्यांतव्येमेति वच्चेदृष्टव्यं उपलब्धिनिमित्तत्वाच्च दर्शनश्रव
णमनने विज्ञानादिलिङ्गे रंतः शरीरपरिच्छिन्न इव रूपलभ्यते पुरुषोऽप्युक्तं नैवात उच्यते तः शरीरसोम्यस्य पुरुष इति न
पुनराकाशकारणः स्कुंडबदर वक्षरीरपरिच्छिन्न इति मनसा पीठति वक्तुं मूढोपि किमुत प्रमाणान्ताः श्रुतिः यस्मिन्
ताः षोडशकलाः प्रजवन्तीत्युक्तं पुरुषविशेषणार्थं कलानां प्रजवः सचान्यथोपि श्रुतं वेत्तः केन क्रमेण स्यादित्यत इदमु
च्यते चेत्तत्पूर्विकाव। सृष्टिरित्येवमर्थं च पुरुषः षोडशकलः दृष्टो यो नारदो जेन स ईक्ष्वां वक्त्रे ईक्ष्वां दर्शनं वक्त्रे कृतवान् इत्य
र्थः। सृष्टिफलक्रमादिविषयं कथमुच्यते कस्मिन् कर्तृविशेषे देहा ईक्ष्वांते उक्तांतां न विष्याम्यहमेव कस्मिन्वा शरीरे प्रति

+प्रतिष्ठितः स्यामि +१

प्रतिष्ठितः
संस्थितः

छिते प्रतिष्ठा स्यामि त्वर्थः ॥ न न्वात्मा कदापि प्रधानं कर्तुं शतः पुरुषार्थप्रयोजनमुरीकृत्य प्रधानं वर्तते महदाद्याकारेण तत्रेदमनुप
पन्नं पुरुषं स्वातंत्र्येणैवापूर्वकं कर्तुं त्वत्वनं सत्त्वादिगुणसाम्ये प्रधाने प्रमाणोपपत्तेस्तद्विर्तीर्यतीति शब्देनानुवर्तिषु चाणुषु स
स्युः श्रीत्मान्श्चैकत्वेन कर्तुं त्वं साधनात्तावादात्मा त्वर्थं कर्तुं त्वानुपपत्तेश्च न हि चेत्तनावात्तु द्विपूर्वकायात्मनो नर्थक्योक्त
स्मात्पुरुषार्थेन प्रयोजनेन ईक्षा पूर्वकमिव नियतक्रमेण प्रवर्तमाने चेत्तने प्रधाने चेत्तनवदुपेक्षा रोयं स ईक्षां वक्तुं इत्यादियथा
राज्ञः स्ववर्धकारिणि नृत्वेरादेति तद्वन्मात्मनो नोक्तत्वं कर्तुं त्वोपपत्तेः ॥ यथा सांख्यस्य चिन्मात्रस्यापरिणामिनो नोक्तत्वं तद्व
देवादिनामीक्षा पूर्वकं जगत्कर्तुं त्वमप्यपन्नं श्रुतिप्रामाण्यात्तत्त्वांतरपरिणामोऽनित्यत्वाशुद्धौ नेकनिमित्तं चिन्मात्रस्वरूप
विक्रियातः पुरुषस्य स्वात्मन्येव नोक्तत्वे चिन्मात्रस्वरूपविक्रियानदोषाय नवती पुनर्वदेवादिनां सृष्टिकर्तृत्वे तत्त्वांतरपरि
णाम एवेत्यात्मनोऽनित्यत्वादिसर्वदोषप्रसंग इति चेन्न एकस्याप्यात्मनोऽविद्याया विषये नामरूपोपाधि कृतविशेषात्म
पगमादविद्याकृत नामरूपोपाधिकृतो द्विविशेषोऽन्यपगम्यते आत्मनो बंधमोक्षादिशास्त्रकृतसं व्यवहाराय परमार्थ
तो नुपाधिकृतं च तत्त्वमेवादितीयं सर्वता किं कबुध्य नवगात्रमनयं शिवमिष्यते न तत्र कर्तृत्वं नोक्तत्वं वा क्रियाकारकफ
लं वा स्यैतत्त्वात्सर्वजावानां सांख्यास्त्वविद्याध्यारोपितमेव पुरुषकर्तृत्वं क्रियाकारकफलं चेति कल्पयित्वाऽगमबाह्यत्वा
त्पुनस्तत्त्वस्यैतत्परमार्थत एव नोक्तत्वं पुरुषस्यैकं तितत्त्वांतरं च प्रधानं पुरुषात्परमार्थवस्तु न तमेव कल्पयंतोऽन्यता
किं कबुद्धि विषयाः संतो विहन्यंते तथेतरैतां किं काः सांख्यैरित्येवं परस्परविरुद्धार्थकल्पनातः आमिषार्थिन इव प्राणिनो
न्यान् विरुद्धमार्थद्वित्रित्वात्परमार्थतत्त्वाद्दूरमेवापेक्ष्यतेऽतस्तन्मतमनादृत्य वेदार्थतत्त्वमेकत्वदर्शनं प्रत्यादरवंतो मुमुक्षु
वः स्युरिति तां किंमतदोषप्रदर्शनं किं विदुः स्यात् ॥ ननु तां किं कवतात्पर्येण तथैतदत्रोक्तं विवदस्त्वनिःक्षिप्य विरो
धो देवकारणं तैः संरक्षितसंदिः सुनिश्चितं वेदवित्किंच नोक्तत्वं कर्तृत्वयोर्विक्रियया विशेषानुपपत्तिः कानामासौ कर्तृत्वा

मेक

रं

न ७

स

व

चे

अथ

७७

१०

मिनि

न

रजात्यंतरात्ता नोक्तत्वं विविष्टा विविष्टा यतो नोक्तैव पुरुषः कल्प्यते न कर्ता प्रधानं तु कर्त्तृ नोक्तिरिति नूतं पुरुषः चिन्मात्र ए
 व स्यात्कस्त्वो विविष्टयते नूतं नो नतत्वंतर परिणामेन प्रधानं तु तत्त्वांतर परिणामेन विविष्टयते ने कम शुद्धमचेतनं चेत्यादि ध
 मवत्तद्विपरीतः पुरुषो नासौ विशेषः वा आत्रत्वा आग्रो गोत्यत्र केवलं चिन्मात्रस्य पुरुषस्य नोक्तत्वं नो मविशेषो नो गोत्य
 त्रिकाले जायते निवृत्ते च नो गे पुनः स्तद्विशेषादपेक्षितं चिन्मात्र एव नवति चेत्सहस्राकारेण न परिणम्य प्रधानं ततो येत्युप
 प्रधानं स्वरूपेण व्यवतिष्ठते इत्यस्याः कल्पनायाः न कश्चिद्विशेष इति वा आत्रेण प्रधानं पुरुषयो विविष्टा विविष्टा कल्प्यते
 यन्नो गकाले पि चिन्मात्र एव प्राग्वत्पुरुष इति चेन्न तर्हि परमार्थतो नो गः पुरुषस्य नो गकाले चिन्मात्रस्य विविष्टा परमार्थवते न
 नो गः पुरुषस्येति चेन्न प्रधानस्यापि नो गकाले विविष्टा यत्वा नोक्तत्वं प्रसंगः चिन्मात्रस्य विविष्टा नोक्तत्वं मिति चेदो ह्यत्रा घ
 साधारण धर्मवता मग्यादीना म नोक्तत्वे हेतु नुपपत्तिः प्रधानं पुरुषयो द्वयो र्युगप नोक्तत्वं मिति चेन्न प्रधानस्य पाराध्या निप
 तः न हि नोक्तो द्वयो रितरेतर गुण प्रधानं नोक्तुं पद्यते प्रकाशो रितरेतर प्रकाशे नो गधर्मवतिसत्त्वांतर चेत्तस्य
 पुरुषस्य चेतन्य प्रतिबिंबोदयो विविष्टयस्य पुरुषस्य नोक्तत्वं मिति चेन्न पुरुषस्य विशेषा नावे नोक्तत्वं कल्प
 ना नर्थक्यात् नो गरूपश्चेदनर्थः पुरुषस्य नास्ति सदानि विशेषत्वात् पुरुषस्य कस्यापि नार्थमोक्षसाधनं शास्त्र प्रणीय
 ते अविद्या ध्या रोपितान धा पिनय नोप शास्त्र प्रणयन मिति चेत्परमार्थतः पुरुषो नोक्तैव न कर्ता प्रधानं कर्त्तृ वि
 नोक्तैव परमार्थसद्वत्त्वं तं पुरुषा चेत्येकं कल्पना गम बाह्या व्यर्थ निहृत्तुको चेति नादत्तं व्या मुमुक्षुभिः एकलेपि शास्त्र प्रणय
 ना ध्या नर्थक्य मिति चेन्न ना वा त्सत्सु हि शास्त्र प्रणेत्रादिषु तत्कलादिषु च शास्त्रस्य प्रणयनं मनर्थकं चेति विवकल्पना स्या
 न्नात्मा मेक साधनं त्वात्तास्त्र प्रणेत्रादयस्ततो जिन्नाः संति तदनावे एवं विवकल्पे नैवानुपपन्ना न्नपगत आत्मे कत्वं प्रमाण
 थश्चा न्नपगतो नवता त्मे कत्वं न्नपगत्ता तद न्नपगमे च विवकल्पानुपपत्तिमाह शास्त्रयत्र त्वस्य सर्व मात्मेवान्त
 तेन कंपये दित्या देशास्त्र प्रणयना द्यपपत्तिना हान्यत्र परमार्थवत्त्वं स्वरूपाद विद्या विषये यत्र हि द्वैतमिव नवती

सार्थकं ४

त्वाद्यं विस्तरतो वा ज्ञसने य केऽत्र विनक्तो विद्या विद्ये परापरे इत्यादावेव शास्त्रस्यातो न ता किं वा टनट प्रवेगो वे हांतराज
 प्रमाणबौद्धगुण इहा लौकिकत्वविषय इत्येते ना विद्या कृतना मरुपाद्यपाधि कृतानेक शक्ति साधन कृतने देवत्वा दुःखणः सृष्ट्या
 दि कर्तृत्वे साधनाद्यना वो दोषः प्रत्युक्तो वेदितव्यः परैरुक्त आत्मानर्थ कर्तृत्वादि दोषश्च यस्तदृष्टांतो राज्ञः सर्वधिकारिणि
 कर्तृयुपचारो राजा कर्तृत्वसो ज्ञानुपपन्नः सर्वैश्वर्ये इति श्रुते मुख्यार्थ बाधनात्प्रमाण कृततायास्तत्र हि गोणी कल्पनाया
 बंधसंयत्र मुख्यार्थे निसंनवतीह त्वचेतनस्य मुक्तबुद्धे पुरुषविशेषापेक्षया कर्तृकर्मका लनिमित्तापेक्षया च बंध मोक्षादि
 फलाधीनियता पुरुष प्रतिप्रवृत्तिर्नोपपद्यते यथा कुरु सर्वेश्वर कर्तृत्वपक्षे तत्पप न्ना ईश्वरे लौकिकस वाधिकारी प्राणः पुरुषे
 ण सृज्यते कथं स पुरुष उक्त प्रकारेण सिद्धत्वा स प्राणं हिरण्यगर्भं सर्व प्राणि करण धार मंतरात्मान मसृजत सृष्ट्वो न
 अतः प्राणा लुब्धं सर्व प्राणिनां शुद्ध कर्महेतु नृतांततः कर्मफलोप नोग साधनाधि कृतानि करण कृतानि महा कृतानि सृजत
 रवं वायु गुणं वायु स्थनस्य त्रेनि गुणेन शब्देन च विनिश्चिष्टं द्वि गुणं तथा ज्योतिः रूपेण पूर्वा न्यां च विनिश्चिष्टं त्रि गुणं तथा पौरुष
 गुणेना साधारणेन पूर्व गुणा वेत्तो न च लुग्गुणाः तथा गंध गुणा पूर्वा नु प्रवेत्तो न पंच गुणा पृथिवी तया तै रेव नृते रारब्ध मि
 द्वियं द्विः प्रकारं बुध्य ये किं यं चिदत्रा संख्यं तस्य चेश्वर मंत रं संशय संकल्पादिलक्षणं मनः प्राणिनां कार्यकरणं च
 सृष्टात स्थित्यर्थं विदिय वादिलक्षणं मनंततश्चा न्नादद्य मानाद्वीयं सामर्थ्यं बलं सर्व कर्म प्रवृत्ति साधनं तद्वीयवतां स
 प्राणिनां तपो विशुद्धि साधनं संकीर्यमाणानां मंत्रास्तपो विशुद्धांत बहिःकरणेभ्यः कर्मसाधनं न ता रम्यजः सामाध्या
 यो गिरसः ततः कर्माग्नि होत्रादिलक्षणं चततो लोकाः कर्मणां फलं तेषु च सृष्टानां नाम च देवदत्तो यज्ञदत्त इत्यादि एव मे
 ताः कलाः प्राणिना मविद्यादि दोषवीजापेक्षया सृष्टास्तै मि रिक दृष्टि र्दृष्टा इव दि चंद्र मन्त्राक मक्षिका द्या स्व प्रदृक् दृष्टा इव
 च सर्वपदार्थाः पुनस्तस्मिन्नेव पुरुषे प्रलीयंते हित्वा ना मरुपादिवि नागं सकथं देष्टांतः यथा लोके इमान यः स्पंदमाना
 स्रवंत्यः समुद्रायणाः समुद्रस्य नंगतिरात्म ना बोयासाताः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्यो प गम्यन्ता मरुपतिरस्कार गच्छं

प्राणिनां

च
 प
 स
 अस्तं

126/1 (B)

126 (1) B

वेदयथाज्ञानतः

सर्वतः

च

वि
ला

तरं

तिना सांवास्तंगता नां निद्येते विनश्ये तो नाम रूपे गंगाय मुनेत्यादिलक्षणे तदे देसमुद्र इत्येवं प्रोच्यते तदुदकलक्षणमेवं
यथाये दृष्टो तउक्तलक्षणस्य प्रकृतस्यास्य पुरुषस्य परिदृष्टः परिसमं तात्तुष्टः दर्शनस्य कर्तुः स्वरूपं न तस्य यथा
आत्मप्रकाशस्य कर्तृत्वं दिमाः षोडशकलाः प्राणाद्या उक्तो कला पुरुषाय प्राणादीनामिव समुद्रः पुरुषोऽयं मात्मा नाव
गमनं या सां कला नां ताः पुरुषाय प्राणाः पुरुषं प्राप्य पुरुषात्मनाव मूपगम्य तथैवास्तंगलुं तिति ज्ञेयं तेनासां नामरूपे कला
नां प्राणाद्या रव्या रूपं यथा स्वेने देवनाम रूपयो र्देनष्टं तत् पुरुष इत्येवं प्रोच्यते ब्रह्म विद्विष्ये एव विद्वान्गुणा प्रदत्ति
कला प्रलय मार्गः स एष विद्यया प्रविलापितो स्वविद्या काम कर्म जनिता सु प्राणादि कला स्य कलो विद्या कृत कलानि मि
तौ हि मत्स्यस्तदपगमे सा कलत्वा देवा दमता नवतित देतास्मिन्नर्थे एष लोकः अरारथ्यवक्र परिवारा इव रथना नौरथ चक्रस्य
ना नौरथा प्रवेत्तिताः तदाश्रया नवन्ति यथा तथेत्यर्थः कलाः प्राणाद्या एकेस्मिन् पुरुषे प्रतिष्ठिता उत्पत्ति स्थिति लय काले
षु तं पुरुषं कलानामात्मनस्तं वेद्यं वेदनीयं पूर्णत्वात् पुरुषं पुरीशायना द्वायेथा हे शिष्याः मत्वा युष्मा न्मत्स्यः परित्यथा मापरित्य
थेय नु न वेदितुं शक्येत पुरुषो मत्स्य निमित्ता व्यथा मापन्नाः दुःखिन एव युयं स्तु अतस्तन्मा न्मद्युष्मा कमित्युजि प्रायः तानेव
मनुशिष्या म्हावाच विष्णुलादः किलैतावदेव वेद्यं परं ब्रह्म वेदं जानाम्येह मेतन्नातोस्मीत्यरमस्ति प्रवृष्टतरं वेदितव्यमित्येव
मुक्तवान् शिष्या म विदितवोषास्तित्वा शं कानि वृत्तये कृतार्थं जननाथं चित्तं तस्ते शिष्या गुरुणानुशिष्यास्तं गुरुं कृतार्थाः सं
तो विद्यानिष्कृत्य मपश्ये तः किं कृतवन्त इत्यन्यते ॥ अर्चयन्तः पादयोः पुष्पा जलिः प्रक्षिप्ये न प्रणिपातेन च शिरसा किमुच्य
त्याह ॥ त्वं हि नोस्मा कं पिता ब्रह्म शरीरस्य विद्यया जनयितृ त्वामिहै स्या जना मरस्या नयस्य स्त्वमेव मस्माकं सविद्यो यो
विपरीत विज्ञानाश्रम मरण रोग दुःखादिया हाद विद्याम होदधि विद्या ह्येव न परम पुनरावृत्ति लक्षणं मोक्षारव्यं महोदधेरिव
पारं तारयस्योस्मादित्यतः पितृत्वं त्वं वास्मान् प्रत्यक्षपपन्नं इतरस्मादित्येतो पितृ पिता शरीरमात्रं जनयति तथापि संप्रज्यत मोक्षो केवि
मुवक्तव्य मात्यंतिका नयस्य दातु रित्युजि प्रायः नमः परमर्षि न्यो ब्रह्म विद्या संप्रदाय कर्तृ न्योनमः परमर्षि न्युजि ति द्विर्वचनमाद
रां ॥ इति श्री गोविंद उगवसूय पाद शिष्यस्य परमहंस परिव्राजकाचार्य जगवतः कृतावयवणोपनिषत्सु प्रश्नोपनिषत्सु समाप्तं
उतस्य तत्र सापेण मस्तु ॥

बुद्धि निप

न

१२

वेदज्ञान

बुद्धि